Elena Dulgheru

„Călugărul și demonul”: un „Stan Pățitul” în variantă filosofică

Din ciclul filmelor cu temă creștină de mare audiență la public, dar provocatoare și pentru minte și spirit, produse în Rusia post-douămiistă, se numără și comedia dramatică regizată de Nikolai Dostal, *Călugărul și demonul* (*Monah i bes*), după un scenariu de Iuri Arabov.

Talentatul scriitor și scenarist, plecat dintre noi pe 27 decembrie 2023, la 69 de ani, și-a legat numele de cel al lui Aleksandr Sokurov, cu care a colaborat rodnic și constant. Filmul *Călugărul și demonul*, o coproducție a unor studiouri independente, cofinanțată de Ministerul Culturii Federației Ruse, a fost lansat în 2016 și se înscrie în genul **cine-fabulei cu substrat hagiografic, deschise spre meditația religioasă**, gen specific cinematografiei ruse creștine post-douămiiste.

Nikolai Dostal, regizor apreciat în Rusia, dar destul de puțin cunoscut în România, s-a afirmat pe plan internațional prin succesul răsunător al comediei dramatice *Norul-paradis* (*Oblako-rai*, 1990), câștigătoare a patru premii la Locarno și a altor distincții în Franța și Rusia. *Călugărul și demonul* a fost ultima peliculă a regretatului cineast rus, decedat și el în 2023, pe 18 ianuarie, la 76 de ani.

Continuator al genului dramediei[1]-pildă duhovnicească din *Ostrovul* (2006), capodopera creștină a lui Pavel Lunghin, filmul *Călugărul și demonul* a avut un succes aproape la fel de răsunător și aproape la fel de stabil, chiar dacă nu a declanșat tot atât de multe dispute teologice. Pelicula a fost apreciată în mediile de specialitate din Rusia, dar mai ales de publicul larg. A fost clasată imediat în categoria filmelor „ortodoxe”, chiar dacă unii rigoriști au reușit să-i găsească noduri în papură în această privință (ca, de altfel, și în cazul *Ostrovului*).

Filmul a câștigat în Rusia un bogat palmares: Marele premiu la Festivalul de film ortodox „Pokrov” în 2016, premiul „Vulturul de aur” pentru cel mai bun scenariu, patru prestigioase premii NIKA (pentru scenariu, pentru cel mai bun rol principal masculin: Timofei Tribunțev; pentru cel mai bun

1 Dramedie: gen mixt: dramă cu elemente de comedie sau comedie dramatică.

rol secundar masculin: Boris Kamorzin; pentru regie de sunet: Maxim Belovolov) și alte distincții și nominalizări.

Pornind de la modelul – specific rusesc – al comediei satirice plasate în ambianță mănăstirească, filmul dezvoltă, în prima sa jumătate, o fabulă duhovnicească din familia *Ivan Turbincă* și *Stan Pățitul*, pigmentată cu umor savuros, în care creștinul simplu ba se sfădește, ba se împacă cu dracul, și pe care îl biruie prin istețime, umor și înțelepciune.

Câteva percutante și bine conturate studii de caracter, extrase atât din mediul monahal, cît și din cel al înalților funcționari de stat ai Rusiei primei jumătăți a secolului XIX, animă o surprinzătoare **fabulă hagiografic-sapiențială**, pigmentată cu miracole deconcertante, tratate în cheie ironic-fantastică, cu ambiguități provocatoare pentru mintea și spiritul spectatorului contemporan, obișnuit cu provocări cinematografice de tot felul, mai puțin, însă, cu interogarea religiozității lăuntrice.

Dramedia fantastico-religioasă realizată de Dostal se bucură de un scenariu impecabil, cu savuroase răsturnări de situație și un final imprevizibil, scenariu pus în scenă cu virtuozitate regizorală și un joc actoricesc plin de fervoare, precizie și dăruire.

Pornind de la complicitatea oarecum nevinovată, pe care, în mentalitatea țărănească răsăriteană, o are omul cu dracul, Iuri Arabov dezvoltă o teză teologică tulburătoare, abordată și în capodopera *Faust* (2011), regizată de Sokurov după scenariul lui Arabov. Ambele filme dezvoltă o relație complicată între om și demon, văzuți, potrivit mentalității populare, ca tovarăși vremelnici de drum – chiar dacă animați de scopuri opuse – pe calea vieții. În una din numeroasele sale intervenții publice, Iuri Arabov spunea, imediat după lansarea cine-parabolei filosofice *Faust*, că relația dintre om și diavol s-a schimbat în ultimele sute de ani: dacă înainte diavolul alerga după om, ca să-l ispitească, în ultima vreme omul este cel care aleargă după diavol, ca să se inspire din așa-zisa lui inventivitate și să-l depășească în rele.

În descendența unui curent al teologiei ruse, filmul *Călugărul și demonul* reiterează vechea întrebare asupra posibilității umanizării îngerilor căzuți, prin pocăință sau ca urmare a rugăciunii unor drepți – fenomene amintite ocazional în literatura hagiografică. Cu înțelepciune și umor, Iuri Arabov dezvoltă un scenariu bazat pe porunca evanghelică a iubirii și pe premisa bunătății lui Dumnezeu, pentru a face această ipoteză plauzibilă. Concret, scenariul urmărește povestea unui tânăr călugăr ispitit de diavol, care recurge la ajutoarele acestuia pentru a-și împlini grelele ascultări monahale. Ajutoarele sunt atât de eficiente și spectaculoase, încât dau de bănuit, astfel că monahul este deconspirat de confrați, ceea ce îi duce pe ambii – monah și diavol ispititor – într-o serie fabuloasă de peripeții,

în care limitele fiecăruia sunt încercate și fiecare suferă transformări existențiale. Astfel, ipoteza îmblânzirii răului capătă sens.

Această interogație soteriologică asupra izbăvirii sufletelor căzute, produsă nu automat – *Deus ex machina* –, ci în urma evoluției acestora, este dezvoltată nu scolastic-speculativ, ci dramaturgic, prin coborârea la omenesc și construirea atentă a relației dintre personaje – călugărul Ivan și demonul pe nume Legiune – , relație antagonică dinamică, în care partenerii interacționează psihologic și ambii evoluează. Provocatoare ipoteză teologică!

Dar iată povestea:

Suntem în prima jumătate a secolului al XIX-lea, pe vremea domniei țarului Nikolai I. Tocmai scăpat dintr-un incendiu, tînărul călugăr Ivan bate la porțile unei mănăstiri izolate. Datorită agitației sale, este primit cu suspiciune. Ivan vorbește grăbit, în pilde și zicători populare și întoarce mereu vorba, ceea ce îi deconcentrează pe frați; îl pune zdravăn la încercare pe stareț când îi mărturisește la spovedanie că iubește toată făptura, inclusiv, ba mai ales, pe demoni. La scurtă vreme, starețul este vizitat de un demon cu înfățișare de episcop, care dispare subit. Ivan primește canon să desfunde o fântână plină cu noroi, corvoadă de care se achită suspect de rapid, la fel ca și de alte munci grele care i se încredințează. Pare argatul perfect într-o mănăstire săracă și în paragină! Bănuind că nu e lucru curat, frații îl leagă de o plută și îi dau drumul pe un râu, dar pluta revine la mal. Abia când Ivan e trimis într-un codru, să taie toți brazii bătrâni, demonul care îl ajutase la corvezi își face apariția. În timp ce Ivan mănâncă pesmeți și se roagă, dracul îl ispitește cu trufandale și încearcă să-i intre în voie.

Discuțiile celor doi sunt ca extrase din *Pateric*: „Nu vei putea străluci decât în urma luptei cu mine!" – proclamă amenințător Legiune; „Iar voi nu puteți fără noi!" – răspunde calm Ivan. Între cei doi e o relație veche, de conviețuire tensionată. Asistăm la o năstrușnică, dar credibilă dramatizare a realității ontologice a *Războiului Nevăzut*, descris de Nicodim Aghioritul, iar filmul trece pe nesimțite de la satira vieții monahale la drama duhovnicească cea mai autentică.

Urmărindu-și țelul binecunoscut, dracul renunță la amenințări, văzând că Ivan nu se teme nici de sărăcie, nici de moarte și că Dumnezeu îl păzește. Când Legiune îl leagă pe Ivan ca să îi dea foc pentru nesupunere, Ivan cântă psalmi, fericit de moartea martirică, și focul se stinge.

Într-un târziu, Ivan acceptă să-și dea sufletul necuratului, dacă acesta îl va duce în zbor la Ierusalim, să se închine la Mormântul Mântuitorului. Învoiala e dificilă, dar de nevoie dracul o acceptă. Ajuns în fața Bisericii Sfântului Mormânt, Ivan îi mustră pe vânzătorii de false odoare și le răs-

toarnă tarabele, ca odinioară Iisus în celebrul episod evanghelic; târgoveții îl cotonogesc fără milă, dar Legiune îl vindecă minunat. Aflat împreună cu Legiune în fața celei mai sfinte biserici, Ivan îl forțează pe acesta să intre împreună cu el, motivând argumentul prieteniei („Dacă până acum am fost împreună, nu ne putem despărți tocmai acum!").

Punctul culminant al peliculei e la fel de năstrușnic, Ivan ieșind din Biserica Învierii cu dracul leșinat în brațe, gemând a moarte. Legiune își pierde puterea de a mai face minuni, adică e pe cale să-și piardă identitatea ontologică. E sfătuit de Ivan să se roage. Rămași în imposibilitatea de a se întoarce acasă, în îndepărtata Rusie, cei doi cerșesc pe străzile Ierusalimului. Sunt arestați pentru vagabondaj și învinuiți de toate nelegiuirile comise în cetate, pe care Ivan le ia senin asupra sa. Condamnat la multe lovituri de bici, Ivan își dă duhul, spre disperarea lui Legiune, care nu izbutește să-i salveze nici trupul, nici să-i ia sufletul.

O demonstrație perfectă, inclusiv teologic (cel puțin la prima vedere), în cadrul convențiilor genului.

Șchiopătând și jerpelit, un ins bate la poarta masivă a aceleiași mănăstiri, de parcă nimic nu s-ar fi schimbat. Recunoaștem chipul spășit al dracului păgubaș. Frații îi deschid; starețul simte că l-ar cunoaște, dar nu-și amintește de unde... „De ce trebuie să primim pe oricine?!", ripostează unul dintre frați. „Dar dacă nu noi, atunci cine?", îi replică starețul.

Putem, oare, concepe un Faust rusesc fără convertirea demonului? Pariul l-au încercat acum câțiva ani Aleksandr Sokurov și Iuri Arabov în una din capodoperele lor, Faust, o cine-parabolă filosofică, în care omul se arată mai dibaci la răutăți și mai corupt decât Satana, care în final mai că se dă bătut. Totuși, Mefistofelul lui Sokurov nu se umanizează, căci în filmul său nu-i loc pentru optimism.

Dar convertirea demonului, ori măcar benignizarea lui prin satiră, este specifică culturii populare ortodox-răsăritene; *Ivan Turbincă* al lui Ion Creangă, ca și snoavele și poveștile românești ori rusești, în care dracul iese rușinat, îmblânzesc maleficul prin umor și chiar compasiune, căci în înțelepciunea populară răul e echivalat cu prostia. Și cum să nu fugă dracul de o așa umilire?!

În fond, filmul *Călugărul și dracul* vorbește despre iubirea de oameni și de Dumnezeu, despre curaj în fața superstițiilor și despre iertare.

„Pentru mine și pentru Iuri Arabov, cheia filmului constă în pilda aceasta: «Un călugăr se întoarce istovit la chilia sa după o zi de osteneală și abia așteaptă să se întindă în pat. Când colo, în pat e culcat un drac. Călugărul își spune: Iată că și el, săracul, a obosit! Și se culcă sub pat. Iar dracul părăsește imediat chilia monahului». Iată, așadar, cum prin iubire putem învinge răul. Am dorit ca și filmul nostru să transmită acest mesaj" – măr-

turisește Nikolai Dostal, regizorul peliculei, într-un interviu pentru canalul TV Tzar-Grad (2016). Ideea aceasta se simte din plin în film.

Nikolai Dostal, autor de dramedii cu inocenți atinși de aripa îngerului (ca *Petia în drum spre Împărăția cerească/ Petia po doroge v țarstvie nebesnoe*, 2009, distins cu Marele premiu „Sf. Gheorghe" de Aur la Festivalul de Film de la Moscova), dar și al unor apreciate seriale istorice pentru televiziune, are marea calitate, specifică artei cinematografice ruse, de a vorbi cu căldură și nonșalanță despre cele mai serioase lucruri. Tocmai de aceea, probabil, cineastul a primit pentru filmul său *Norul-paradis* (*Oblako-rai*, 1990), pe lângă un Leopard de Argint la Locarno, și un premiu „pentru spargerea barierei dintre filmul popular și cel elitist" la Festivalul Kinotavr (Rusia, 1991).

Această desființare a barierelor dintre popular și elitist, realizată de genul filmului creștin-ortodox de ficțiune pentru prima dată în *Ostrovul* lui Lunghin, este principalul atu al succesului peliculei *Călugărul și demonul*. Acest succes este susținut, în primul rând, de structura de o rotunjime desăvârșită a scenariului, căreia i se adaugă frenezia jocului actoricesc – energic, cald și cuceritor –, precum și ritmul alert, specific comediei, cu accentele sale – bufe, de situații și de limbaj –, proprii tradiției filmice ruse. Versatilitatea personajului principal – mucalit și imprevizibil –, interpretat cu vervă bine cumpănită de Timofei Tribunțev, care își construiește personajul după modelul lui Piotr Mamonov din *Ostrovul*, este cuceritoare. Restul echipei actoricești, în frunte cu Boris Kamorzin, interpretul starețului mănăstirii, și cu Gheorghi Fetisov, interpretul demonului, funcționează în cea mai organică simfonicitate.

Planului comic dominant, bazat pe snoava populară, i se adaugă notațiile religioase, inițial discrete, dar a căror seriozitate crește treptat, până când, după aproape o oră de râs copios, se instituie într-un discurs religios consistent și lucid, surprinzător pentru o comedie, pentru a realiza un mix postmodern de genuri, foarte prizat de public.

Că vom cataloga filmul în genul dramediei cu accente teologice, ori pur și simplu al pildei populare cu morală creștină, mai puțin contează. Ceea ce contează e magnetismul peliculei, capacitatea de a atrage – prin performanță artistică, sinceritate și universalitatea problematicii – cercuri largi de spectatori, indiferent de religiozitate sau de apartenența confesională.

Realismul duhovnicesc al relației monah-demon, propus de film, s-ar putea să provoace dezbateri catehetic-parohiale. Au, oare, demonii nostalgii din copilărie, cum se întâmplă în filmul lui Dostal? Pot aceștia să se umanizeze? Întrebarea atinge doctrina controversată a apocatastazei, fără ca filmul să o abordeze frontal ori să trădeze tendințe eretice. Tradiția

ortodoxă consemnează, totuși, cazuri singulare de draci mântuiți la rugăciunile vreunui monah, amendat, însă, ulterior de Dumnezeu, care îi poruncește să nu se mai roage pentru satana.

„De ce nu te duci la sfinți, ci îți pierzi vremea cu mine?", îl întreabă Ivan pe Legiune, plictisit de insistențele demonului. „Acolo posturile sunt ocupate, nimeni nu mă primește", replică acesta. Sunt dracii capabili de confesiuni, altfel decât sub presiunea sfințeniei unora de talia lui Antonie cel Mare? Se lasă ei oare înfrânți de smerenia nevoitorului, ori se întorc după un răgaz, spre a răzbi cu mai multă putere?

În film, fantasticul literar se împletește cu înțelepciunea duhovnicească. Dar ficțiunea modelează întotdeauna realitățile umane și spirituale potrivit structurii dramaturgice a povestirii. Nu le va fi greu, bănuiesc, spectatorilor catehizați a distinge între tradiția ascetică și invenția literară, nici a discerne duhul în care este concepută această mixtură artistică cu consistentă substanță duhovnicească. Nu este un secret că multe din pățaniile călugărului mucalit se inspiră dintr-o hagiografie autentică a unui sfânt autentic din secolul al XII-lea, și anume „Călătoria arhiepiscopului Ioan de Novgorod pe drac la Ierusalim", text consemnat în Letopisețul Novgorodului (sec. al XIV-lea), care a avut o largă circulație în Rusia, inspirând multe opere literare.

Și dacă monahul Ivan stă de vorbă cu o făptură a întunericului, el face aceasta nu din deșartă curiozitate sau din mândrie, ci pentru a-și continua nevoința ascetică, purtată spre slava lui Dumnezeu, Care în iubirea Sa vrea ca toți să se mântuiască. Această atotcuprinzătoare și smerită iubire răzbate, dincolo de șfichiuirile satirei de moravuri, din toate substraturile peliculei.